QISHLOQ XO‘JALIGI MAHSULOTLARINI YETISHTIRISH VA YETKAZIB BERISH SHARTNOMALARIDA TAVAKKALCHILIKNI TAQSIMLASH HAMDA FUQAROLIK-HUQUQIY JAVOBGARLIKNI TAKOMILLASHTIRISH

Bekniyazov A.J.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: *Maqolada qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish va yetkazib berishda yuzaga keladigan tavakkalchilikni taraflar o‘rtasida taqsimlash hamda shartnomaviy javobgarlikni qo‘llash masalalari tahlil qilinadi. Odatiy ishlab chiqarish xavfi, yengib bo‘lmaydigan kuch, vaziyatning jiddiy o‘zgarishi va kontragentning majburiyatni buzishi o‘rtasidagi farqlar ochib beriladi. Muallif tavakkalchilikni uni boshqarish va dalillash imkoniyatiga mos taqsimlashni taklif qiladi. Sug‘urta hodisasining tan olinishi yetkazib berish majburiyatidan avtomatik ozod etmasligi asoslanadi. Paxta savdolariga doir shartnomalarni yopish jarayonida bajarilmaslik sabablarini qayd etish, agrar sug‘urtada muqobil xabardor qilish va dalillarni saqlash tartibini takomillashtirish yuzasidan aniq normativ takliflar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *agrar shartnoma, tavakkalchilik, fors-major, sababiy bog‘lanish, shartnomaviy javobgarlik, sug‘urta hodisasi, mahsulot yetkazib berish, zarar, dalillarni saqlash.*

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish bilan ularni xaridorga topshirish bir-biriga bog‘liq bo‘lsa-da, tavakkalchilik manbalari jihatidan farqlanadigan bosqichlardir. Birinchi bosqichda urug‘lik, agrotexnik tadbirlar, suv va ob-havo hosilga ta’sir qiladi. Ikkinchi bosqichda esa mahsulotni saqlash, tashish, topshirish va qabul qilishning o‘z vaqtida tashkil etilishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli yetkazib berilmagan mahsulot hajmini aniqlashning o‘zi javobgarlikni

asoslash uchun yetarli tahliliy natija bo‘la olmaydi: bajarilmaslikning sababi va uning qaysi bosqichda yuzaga kelgani ham baholanishi zarur.

Shartli vaziyatni olaylik: yetishtiruvchi mavsum boshida ma’lum miqdordagi hosilni topshirishga kelishgan, ammo mavsum yakunida hosil kamaygan. Buning sababi odatiy agrotexnik xato, favqulodda tabiiy hodisa yoki xaridor zimmasidagi resurs yetkazish majburiyatining buzilishi bo‘lishi mumkin. Bir xil miqdordagi yetishmovchilik turli sabablar tufayli yuzaga kelgani uchun uning huquqiy oqibati ham bir xil bo‘lishi shart emas. Maqoladagi shu kabi vaziyatlar muayyan sud ishi emas, huquqiy farqlarni ko‘rsatishga xizmat qiluvchi tahliliy misollardir.

Tadqiqotning maqsadi agrar shartnomalarda tavakkalchilikni taqsimlash mezonlarini aniqlash hamda javobgarlik asoslarini dalillashga yordam beradigan tartiblarni taklif qilishdir. Formal-yuridik va tizimli tahlil usullari asosida fuqarolik qonunchiligi sohaviy qonunosti hujjatlari bilan bog‘liqlikda o‘rganiladi. Sug‘urta, javobgarlik va shartnomani moslashtirish vositalari bajaradigan vazifalar alohida baholanadi.

I. B. Zokirov xususiy huquqiy munosabatlarda erk muxtoriyati va mulkiy mustaqillikni ishtirokchilarning o‘z tashabbusi, tavakkal qilishi hamda mulkiy mas’uliyati bilan bog‘laydi.[1] Mazkur yondashuv agrar ishlab chiqaruvchini barcha salbiy oqibatlardan ozod qilish emas, uning zimmasiga qanday xavf yuklatilayotganini aniq belgilash zarurligini ko‘rsatadi. Yetishtiruvchi boshqarishi mumkin bo‘lgan texnologik xatoni xaridorga yuklash ham, xaridor nazoratidagi qabul qilishdagi kechikishni yetishtiruvchi zimmasida qoldirish ham bir tomonlama taqsimotga olib keladi.

V. R. Topildiyev va N. K. Jamalov fuqarolik-huquqiy javobgarlikni tahlil qilishda huquqqa xiloflik, zarar, sababiy bog‘lanish va ayb masalalarini ajratib

[1] Zokirov I. B. Fuqarolik huquqi. I qism. Darslik. Qayta ishlangan va to‘ldirilgan beshinchi nashr. Toshkent: TDYI nashriyoti, 2009. 49–50-b.

ko‘rsatadi.[2] Ushbu nazariy tizimdan agrar nizolarda hodisa va zarar o‘rtasidagi bog‘lanishni tekshirish uchun foydalanish mumkin. Biroq javobgarlikning har bir shaklida barcha elementlar bir xil tartibda isbotlanadi, degan xulosa chiqarilmaydi. Jumladan, tadbirkorlik majburiyatlari uchun maxsus javobgarlik rejimi va neustoyka undirishga oid qoidalar alohida hisobga olinishi lozim.

Muallif talqinida agrar shartnomadagi tavakkalchilik — shartnoma tuzish paytida natijasi to‘liq aniqlanmagan hodisaning ijro hajmi, muddati, xarajati yoki mahsulot holatiga salbiy ta’siri oqibatlarini taraflardan birining zimmasida qoldirish ehtimolidir. Tavakkalchilikni taqsimlash bunday oqibatning kimga yuklatilishini oldindan belgilaydi. Javobgarlik esa majburiyat buzilgandan keyingi huquqiy baho bilan bog‘liq. Demak, tavakkalchilik mavjudligining o‘zi huquqbuzarlik sodir etilganini anglatmaydi.

Tavakkalchilikni shartnomada to‘rtta guruhga ajratish taklif etiladi. Birinchi guruhga ishlab chiqaruvchining tashkiliy qarorlari va odatiy agrotexnik jarayon bilan bog‘liq xavflar kiradi. Ikkinchi guruh favqulodda tashqi hodisalarni qamrab oladi. Uchinchi guruh saqlash, tashish va qabul qilishga doir xavflardan iborat. To‘rtinchi guruhga moliyalashtirish, hisob-kitob yoki resurs ta’minotidagi kontragent buzilishlari kiritiladi. Ushbu tasnif qonundagi tayyor ro‘yxat sifatida emas, shartnoma tuzish uchun tahliliy vosita sifatida taklif etiladi.

Taqsimotning birinchi mezoni xavfni boshqarish imkoniyatidir. Masalan, yetishtiruvchi tanlaydigan parvarishlash usuli bilan bog‘liq tavakkalchilikni baholashda uning qarorlari tekshiriladi. Xaridor transportni o‘zi yuborishga kelishgan bo‘lsa, transportning o‘z vaqtida kelmasligiga bog‘liq qo‘shimcha xavf ham uning harakatlari bilan bog‘lanadi. Taqsimotning ikkinchi mezoni hodisani kim arzonroq va ishonchliroq qayd eta olishidir. Shartnomada aynan shu tarafga

[2] Topildiyev V. R., Jamalov N. K. Fuqarolik huquqi. Uslubiy qo‘llanma. Mas’ul muharrir O. Oqyulov. Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2014. 75–76-b.

dastlabki dalillarni saqlash vazifasini yuklash keyingi nizoni hal qilishni yengillashtiradi.

Fuqarolik kodeksining 333-moddasidagi tadbirkorlik javobgarligi mezoni favqulodda va oldini olib bo‘lmaydigan holatning ijroga ta’sirini isbotlashni talab qiladi. 383-modda esa vaziyat jiddiy o‘zgarganda shartnomani o‘zgartirish yoki bekor qilishning alohida shartlarini nazarda tutadi. [3] Shu sababli hosildorlikning pasayishi, narxning o‘zgarishi yoki xarajatning oshishini bir xil huquqiy asosga keltirib bo‘lmaydi. Ularning har biri tegishli mezon bo‘yicha baholanadi.

Fors-majorni tahlil qilishda “hodisa sodir bo‘ldi” va “shu hodisa aynan mazkur majburiyatni bajarishga to‘sqinlik qildi” degan holatlarni farqlash zarur. Masalan, hududda kuchli yog‘ingarchilik qayd etilgani muayyan xo‘jalikning kelishilgan mahsulotni topshira olmaganini o‘z-o‘zidan isbotlamaydi. Dalillashda ekin joylashuvi, hodisa vaqti, zararlangan maydon, vegetatsiya bosqichi va bajarilishi kerak bo‘lgan majburiyat bilan bog‘lanish ko‘rsatilishi kerak. Oldindan ko‘rilgan ehtiyot choralari ham vaziyatni baholashga yordam beradi.

Ijro iqtisodiy jihatdan qimmatlashgan, biroq obyektiv jihatdan mumkin bo‘lib qolgan vaziyatda boshqa masala yuzaga keladi. Bunda shartnomani moslashtirish talabi bilan javobgarlikdan ozod etish talabining huquqiy asosi ajratiladi. Muallif taklifiga ko‘ra, uzoq muddatli shartnomaga xarajatlar o‘zgarishi bo‘yicha muzokara boshlash mezonini kiritish mumkin. Muzokara boshlanganligi esa ijroni o‘z-o‘zidan to‘xtatmaydi; buning uchun taraflarning kelishuvi yoki tegishli qonuniy asos bo‘lishi kerak.

Resurs va avans ta’minotidagi uzilishlarda ham sababiy bog‘lanish muhim. Xaridor zimmasiga kelishilgan sanada mablag‘ o‘tkazish yoki resurs taqdim etish vazifasi yuklatilgan bo‘lsa, uning buzilishi ishlab chiqarish jadvaliga qanday ta’sir qilgani qayd etilishi lozim. Yetishtiruvchi shu kechikishni dalil qilib, unga bog‘liq

[3] O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. Birinchi qism. 1995-yil 21-dekabr. 333 va 383-moddalar. Rasmiy manba: https://lex.uz/docs/-111189.

bo‘lmagan barcha kamchiliklarni ham qarshi tarafga yuklay olmaydi. O‘z navbatida, xaridor natijaga ta’sir qilgan o‘z buzilishini hisobga olmasdan yetkazib berilmagan butun hajm bo‘yicha talab qo‘yishi nizoni chuqurlashtiradi.

Saqlash va tashish tavakkalchiligida mahsulotning tasodifan nobud bo‘lishi xavfi bilan tarafning noto‘g‘ri harakati tufayli yuzaga kelgan zarar alohida ko‘riladi. Shartnomada topshirish joyi, yuklashni tashkil etuvchi taraf va tegishli hujjat rasmiylashtiriladigan payt aniqlashtirilishi kerak. Tovar xavfi kimga o‘tganini belgilash ikkinchi tarafning oldingi buzilishi oqibatlarini avtomatik yo‘qotmaydi. Masalan, mahsulot qabul qilinguniga qadar aniqlangan noto‘g‘ri saqlash holati bo‘yicha dalillar alohida saqlanadi.

Tavakkalchilikni boshqarishda sug‘urta moliyaviy yo‘qotishni qoplash imkoniyatini yaratadi. Biroq sug‘urta hodisasi, fors-major va shartnomaviy javobgarlikdan ozod bo‘lish aynan bir hodisa emas. Sug‘urta qamrovi polis va tegishli qoidalarga, yetkazib berish majburiyati esa boshqa shartnoma va unga qo‘llanadigan huquqqa asoslanadi. Sug‘urta tovoni to‘lanishi mahsulotni topshirish majburiyatining bajarilganini anglatmaydi. Sug‘urta tovoni rad etilgani ham yetishtiruvchining xaridor oldidagi javobgarligini avtomatik hal etmaydi.

Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 6-dekabrdagi 772-son qarori bilan agrar sug‘urta hodisasini xabar qilish va ekspertiza tartiblari belgilangan. Qarorning 1-ilovasidagi 65–69-bandlar elektron xabarnoma, ekspertni tayinlash, ekspertiza va tegishli axborotni olishni qamrab oladi.[4] Mazkur tizimda shakllanadigan hujjatlar shartnoma taraflari uchun ham foydali daliliy ma’lumot bo‘lishi mumkin. Biroq sug‘urta ekspertizasi xulosasi shartnomaviy nizoni ko‘ruvchi organ o‘rniga javobgarlik masalasini yakuniy hal qilmaydi.

Muallif fikricha, sug‘urta hujjatlarida ma’lumotlar ikki qismga ajratilishi maqsadga muvofiq. Birinchi qism hodisaning vaqti, joyi, tabiati va zarar ko‘lami

[4] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 6-dekabrdagi 772-son qarori. 1-ilova, 65–69-bandlar. 2026-yil 30-oktabr holatidagi matn. https://lex.uz/docs/-7889295.

kabi faktlarni qamrab oladi. Ikkinchi qism sug‘urta qamrovi va tovon hisobini ifodalaydi. Shartnoma kontragentiga faktlarga oid ko‘chirmani sug‘urta qildiruvchining roziligi va qonuniy axborot cheklovlari doirasida taqdim etish taklif qilinadi. Barcha tijorat yoki shaxsiy ma’lumotlarni avtomatik ochish esa maqsadga muvofiq emas.

Dalillarni saqlashda ikkita ehtiyoj to‘qnashishi mumkin. Bir tomondan, zararlangan ekin yoki mahsulot holati ekspertiza uchun saqlanishi kerak. Ikkinchi tomondan, kutish qolgan hosilning ham buzilishiga yoki kasallik tarqalishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun shoshilinch zarar kamaytirish ishlarini rasmiylashtirish tartibi zarur. Foto va video qayd, joy va vaqt haqidagi ma’lumot, bajarilgan ishlar dalolatnomasi hamda imkon qadar namunalarni saqlash bu qarama-qarshilikni yumshatadi.

Yuqoridagi tahlil asosida quyidagi normativ takliflar ilgari suriladi. Ular amaldagi qoida sifatida emas, tegishli vakolat va yuqori turuvchi hujjatlar doirasida qabul qilinishi taklif etilayotgan qo‘shimchalar loyihasi sifatida bayon etiladi.

Birinchi taklif — Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 6-dekabrdagi 772-son qarori 1-ilovasidagi 65-bandni quyidagi mazmundagi xatboshilar bilan to‘ldirish: “Axborot tizimining tasdiqlangan texnik nosozligi yoki hodisa sodir bo‘lgan hududda aloqa uzilishi sababli elektron xabarnoma yuborish imkoniyati bo‘lmaganda, sug‘urta qildiruvchi shu muddat ichida Jamg‘armaning oldindan e’lon qilingan muqobil aloqa kanali orqali xabar beradi. Xabar kelib tushgan vaqt va mazmun Jamg‘arma tomonidan qayd etiladi. Elektron aloqa tiklangach, xabarnoma bir ish kuni ichida axborot tizimiga kiritiladi; dastlabki qayd etilgan vaqt xabardor qilish vaqti deb hisoblanadi”.

Taklifning maqsadi xabar berish intizomini bekor qilish emas, elektron kanal ishlamagani sababli o‘z vaqtida berilgan axborotning daliliy ahamiyati yo‘qolib qolishini oldini olishdir. Muqobil kanalga yuborilgan xabarning nusxasi va qabul qilinganligi haqidagi tasdiq sug‘urta qildiruvchiga berilishi lozim. Hodisa haqidagi

xabarning o‘z vaqtida yuborilgani sug‘urta tovoni to‘lash uchun qolgan shartlarni tekshirish zaruratini saqlab qoladi.

Ikkinchi taklif — shu qaror 1-ilovasidagi 67-bandni zarar kamaytirish choralari va dalillarni saqlashga doir xatboshi bilan to‘ldirish: “Ekspertiza boshlanguniga qadar zarar ortishining oldini olish uchun shoshilinch agrotexnik yoki saqlash choralari zarur bo‘lsa, sug‘urta qildiruvchi ularning zaruratini, obyektning dastlabki holatini va amalga oshirilgan ishlarni imkon qadar foto, video, dalolatnoma hamda boshqa mavjud vositalar bilan qayd etadi va Jamg‘armani xabardor qiladi. Oqilona shoshilinch choralar ko‘rilganligi o‘z-o‘zidan sug‘urta tovonini rad etishga asos bo‘lmaydi. Bunda sug‘urta hodisasi va zarar miqdorini aniqlash imkoniyatiga ta’sir qilgan harakatlar alohida baholanadi”.

Bu qo‘shimcha zarar ko‘rgan obyektni tekshirish ehtiyoji bilan zararni kamaytirish manfaatini muvofiqlashtiradi. Taklif ekspertiza uchun zarur dalillarni qasddan yo‘qotishni oqlamaydi. Uning vazifasi yetishtiruvchining oqilona shoshilinch harakatini oddiy hujjatlashtirish kamchiligi bilan tenglashtirmasdan baholash mezonini belgilashdir. Yakuniy normativ matn agrar sug‘urta to‘g‘risidagi qonun va shartnoma bo‘yicha xabardor qilish majburiyatlari bilan uyg‘unlashtirilishi lozim.

Uchinchi taklif — Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-dekabrdagi 680-son qarori 2-ilovasidagi 16^1 va 16^2-bandlarni qo‘llash jarayonida bajarilmaslik sabablarini qayd etuvchi tartib bilan to‘ldirish. Ushbu bandlar paxta bo‘yicha birja shartnomalarini yopish yoki bekor qilish va zakalat bilan bog‘liq oqibatlarni tartibga soladi. [5] Muallif taklif etayotgan 16^3-band quyidagicha ifodalanishi mumkin: “Shartnomani taraflardan birining majburiyati bajarilmagani sababli bekor qilish va zakalat miqdoridagi jarimani o‘tkazishdan oldin hisob-kitob-kliring palatasi taraflarga bajarilmagan majburiyat va rejalashtirilgan harakat haqida elektron xabar

[5] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-dekabrdagi 680-son qarori. 2-ilova, 16^1 va 16^2-bandlar; Vazirlar Mahkamasining 2026-yil 10-iyundagi 295-son qarori bilan kiritilgan qoidalar. https://lex.uz/docs/-6705749.

yuboradi. Taraflarga besh ish kuni ichida ijro holati hamda bajarilmaslik sabablari yuzasidan mavjud hujjatlarni taqdim etish imkoniyati beriladi".

Taklif etilayotgan bandning davomi: "Taqdim etilgan hujjatlar tekshirilgani, aniqlangan holatlar va amalga oshirilgan harakatning asosi elektron qaydnomada aks ettiriladi. Qarama-qarshi talablar, yengib bo‘lmaydigan kuch yoki boshqa tarafning buzilishi yuzasidan huquqiy nizo mavjud bo‘lsa, taraflarga uni vakolatli tartibda hal etish imkoniyati tushuntiriladi. Mazkur tekshiruv hisob-kitob-kliring palatasiga sud vakolatini bermaydi va taraflarning sudga murojaat qilish huquqini cheklamaydi".

Besh ish kunlik muddat maqoladagi mualliflik taklifi bo‘lib, uning maqsadga muvofiqligi birja amaliyoti bilan baholanishi kerak. Uni joriy etishda amaldagi yopish sanalari va shartnomalarni hisobga olish tartibi ham muvofiqlashtiriladi. Ushbu tartib qarzdorlikni muddatsiz muzlatish yoki hujjat taqdim etishning o‘zi bilan javobgarlikni bekor qilish uchun ishlatilmasligi lozim. Tekshiruvning vazifasi avtomatlashtirilgan ijro natijasiga tegishli faktlarni qo‘shishdan iborat.

UNIDROIT, FAO va IFADning kontraktatsiya bo‘yicha qo‘llanmasida ham majburiyatni bajarmaslikni oqlovchi holatlar bilan buzilishga qarshi himoya vositalari alohida ko‘rib chiqiladi.[6] Muallif talqinida bunday farqlashning amaliy qiymati shundaki, hodisani baholash, zarar ko‘lamini aniqlash va tegishli himoya vositasini tanlash ketma-ket amalga oshiriladi. Milliy agrar shartnomalarda ham aynan shu mantiqiy ketma-ketlikni hujjatlar va xabarnomalar bilan mustahkamlash maqsadga muvofiq.

Xulosa sifatida, agrar shartnomalarda tavakkalchilikni uni boshqarish, oldini olish va dalillash imkoniyatlariga mos taqsimlash zarur. Odatiy xo‘jalik xavfi, favqulodda hodisa va kontragentning buzilishi alohida baholanmasa, javobgarlikni qo‘llashda faktik sabab o‘rnini faqat bajarilmagan hajm egallab qolishi mumkin. Shu

[6] UNIDROIT, FAO, IFAD. Legal Guide on Contract Farming. Rome, 2015. IV–V boblar tavsifi: https://www.unidroit.org/instruments/contract-farming/overview/.

bois shartnomada hodisa haqidagi xabar, zararni kamaytirish va dalillarni saqlash tartibini oldindan kelishish tavsiya etiladi.

Sug‘urta xavfning moliyaviy oqibatini yumshatadi, shartnomaviy javobgarlik esa huquqiy baholashga xizmat qiladi. Ushbu vositalarni aralashtirmasdan muvofiqlashtirish ishlab chiqaruvchi va xaridor uchun oldindan tushunarli tartib yaratadi. Taklif etilgan muqobil xabardor qilish, shoshilinch choralarni hujjatlashtirish va birja shartnomasi bajarilmasligi sabablarini qayd etish mexanizmlari aynan shu maqsadga qaratilgan. Ularni qo‘llashda yuqori yuridik kuchga ega normalar va sud himoyasi kafolatlari saqlanishi lozim.

Foydalanilgan manbalar

O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. Birinchi qism. 1995-yil 21-dekabr. 333 va 383-moddalar. Rasmiy elektron manba: https://lex.uz/docs/-111189.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-dekabrdagi 680-son “Paxta xom ashyosini yetishtirish va paxta yig‘im-terimi xarajatlarini kreditlash hamda ularni realizatsiya qilishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 2-ilova, 16^{1} va 16^{2}-bandlar. Rasmiy elektron manba: https://lex.uz/docs/-6705749.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 6-dekabrdagi 772-son “Qishloq xo‘jaligi tavakkalchiliklarini sug‘urta qilish tizimini joriy etishning tashkiliy chora-tadbirlari haqida”gi qarori. 1-ilova, 65–69-bandlar. Rasmiy elektron manba: https://lex.uz/docs/-7889295.

Zokirov I. B. Fuqarolik huquqi. I qism. Darslik. Qayta ishlangan va to‘ldirilgan beshinchi nashr. Mas’ul muharrir H. Rahmonqulov. Toshkent: TDYI nashriyoti, 2009. 49–50-b.

Topildiyev V. R., Jamalov N. K. Fuqarolik huquqi. Uslubiy qo‘llanma. Mas’ul muharrir O. Oqyulov. Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2014. 75–76-b.

UNIDROIT, FAO, IFAD. Legal Guide on Contract Farming. Rome, 2015. IV–V boblar. Nashrning rasmiy tavsifi: https://www.unidroit.org/instruments/contract-farming/overview/.